

I když nebývá zvykem informovat širší vědeckou veřejnost o projektu výzkumu před jeho realizací, tj. dříve než byla prověřena jeho nosnost, činíme v tomto případě výjimku proto, že se na nás obrátila řada pracovníků v oblasti výzkumu hodnot, abychom jim poskytli informace o našem teoretickém a metodologickém přístupu k tomuto problému zkoumání. Tento postup snad opravňuje i to, že již vycházíme z určitých poznatků našich předvýzkumů, které v principu potvrdily použitelnost zvolených technik a že nezakrýváme sporné aspekty našich metod.

Informace, kterou podáváme, vychází z pracovní varianty *Projektu výzkumu hodnotových orientací a aspirací*, kterou připravili kromě autorů této stati ještě prof. Miloš Kaláb, dr. Eduard Bakalář, ing. Dalibor Holda, dr. Jiřina Šiklová, ing. Alena Vodáková, prom. geolog Šárka Značkovská. Institucionální základna tohoto výzkumu je v Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV a vlastní šetření bude realizováno ve spolupráci s Ústavem pro výzkum veřejného mínění ČSAV. Skupina jeho autorů se však skládá i z odborníků z jiných insitucí.

Teoretická východiska výzkumu

Činnost, jejímž prostřednictvím lidé realizují své cíle v určitém přírodním a sociálním prostředí, postupně krystalizuje v určité formy života jednotlivců, sociálních skupin i celých společností. Komplex těchto forem života tvoří to, co nazýváme životním stylem. V konkrétních formách činnosti i v celém životním stylu se výrazně projevuje vztah člověka s jeho atributy aktivity i tvárnosti a společnosti s jejími jednotlivými segmenty. Životní styl je v tomto pojetí chápán jako konkrétní historický výraz řešení vztahů mezi „systémy osobností“ a systémem sociálním, vztahů, které se realizují v činnosti lidí a vytvářejí v této činnosti celek s určitou strukturou, mírou uspořádanosti vnitřních konfliktů a tedy i tendencí ke změně.

Tuto charakteristiku životního stylu uvádíme proto, abychom zdůraznili, že výzkum hodnotových orientací nechápeme jako samostatný úkol, ale že jej z hlediska cílů naší vědecké činnosti zařazujeme do širšího kontextu sociologické analýzy společnosti. Hodnotící soudy lidí a jejich fixace v určitý systém hodnot tvoří totiž jednu z podstatných proměnných teoretického modelu činnosti a životního stylu. Hodnocení, které je výsledkem kognitivních a motivačních procesů uvnitř osobnosti, původním výrazem potřeb a zájmů jednotlivých členů společnosti, se v sociálním kontextu stává nadosobně platnou zkušeností, proměňuje se v symbolické vzory tvořící základní prvky kulturního systému. Kulturní osamostatnění hodnotících procesů rozšiřuje vztahový rámec hodnocení zároveň o určité normy obvyklého, uznaného a v tomto smyslu sociálně žádoucího hodnocení a chování přiměřeného dané situaci. Hodnocení různých stránek skutečnosti je tedy vztaženo k motivům a představám jednotlivých členů společnosti i k jejím institucím a normám. Proces hodnocení pak krystalizuje v určitém souhrnu hodnot jako poměrně stálých interpretačních kritérií rozhodování a tedy i jednání.

Hlavním tématem zkoumání těchto proměnných životního stylu se stává nejprve hodnotová orientace, teoreticky významný a empiricky přístupný průsečík individuální motivace a institucionálního ovlivnění členů společnosti. Určité hodnoty zahrnuté v hodnotové orientaci nabývají obecnějšího charakteru. Jejich vzájemná souvislost, určená sklonem lidí dosáhnout jisté konzistence mezi vlastními vztahy k různým stránkám skutečnosti, proměňuje původní prostý souhrn hodnot v systém více nebo méně závislých prvků. Tato souvislost představuje zároveň příklon nositele hodnotové orientace k nějakému typu řešení problémů „vlastních všemu lidstvu“. Hodnotová orientace za-

hruje proto nejen jednotlivé hodnoty, obvykle vyjádřené jako přání dosáhnout určitého „žádoucího“ cíle, ale též světonázorový vztahový rámec přesvědčení každého člena společnosti o zdůvodnitelnosti těchto cílů i prostředků použitých k jejich dosažení. Hodnotová orientace je v tomto pojetí tedy chápána jako zobecněný, vnitřně uspořádaný a chování ovlivňující souhrn hodnocení různých stránek skutečnosti. Zvláštní typ hierarchizace hodnot v hodnotové orientaci vyplývá z psychologických vlastností osobnosti jejího nositele i z jeho sociální příslušnosti k daným skupinám společnosti. Výskyt určité hodnotové orientace je zřejmě naopak příznačný pro určitý předpokládaný typ společnosti, skupiny a osobnosti.

První fáze výzkumu hodnotových orientací je zaměřena na samotný proces hodnocení, rozložený do jednotlivých postojů vzhledem k různým stránkám situace člověka. Jednotlivé prvky situace přijímané člověkem jako určité informace jsou jím hodnoceny z hlediska jejich pozitivního či negativního významu pro saturaci potřeb. Tento katektický či estetický modus hodnocení tvoří elementární rozlišovací rovinu, která je bezprostředně spjatá s hodnocením důležitosti jednotlivých skutečností pro život člověka, pro jeho existenci a seberealizaci. Hodnocení důležitosti jednotlivých prvků situace člověka na subjektivně definované škále existenčního významnosti tvoří základ hierarchizace hodnot a jejich vzájemné konfliktuálnosti, a proto je také výchozí osou našeho výzkumu. Hierarchizace hodnot podle důležitosti vyjadřuje potenciální a dlouhodobější cílovou zaměřenost člověka v omezené závislosti na aktuální pozici člověka vzhledem k jednotlivým prvkům jeho situace a umožňuje přiblížit se k vymezení jeho hodnotové orientace podle struktury dominujících hodnot. Vedle tohoto typu hodnocení — postoje podle důležitosti — jsou jednotlivé prvky situace člověka hodnoceny z hlediska jejich aktuálního stavu vzhledem k uspokojení potřeb, které daná hodnota vyjadřuje. Člověk hodnotí a prožívá svůj vztah k okolnímu světu také podle toho, nakolik jsou jeho hodnoty naplněny, nakolik je s jejich stavem spokojen nebo nespokojen a rovněž v souvislosti s tímto hodnocením zaměřuje svou činnost.

Dalším typem hodnocení nebo postoje

vzhledem k hodnotám je subjektivní očekávání vzhledem k možným změnám saturace, představa, že se v budoucnosti toto uspokojení zlepší, nezmění nebo zhorší. Jestliže tyto aktuální postoje k významem definovaným hodnotám vedou bezprostředněji k rozhodnutí o zaměřenosti a intenzitě činnosti člověka, pak třetí typ aktuálního hodnocení je rozhodnutím o tom, kolik úsilí, jakou míru energie hodlá nositel hodnot vynaložit na jejich realizaci, na zlepšení nebo zachování stavu saturace.

Model D.O.S.A.

Uvedené pojetí základních rozměrů hodnocení tvoří také základ naší metody, jejíž logický model lze vyjádřit těmito tezemi:

1. Člověk se orientuje k jednotlivým stránkám skutečnosti, prvkům své životní situace a k jejich symbolickým výrazům.

2. Jednotlivé prvky situace se vztahují k určitým potřebám člověka nebo k možností těchto potřeb, tj. k jeho motivačním strukturám.

3. Ty prvky, které se vztahují k motivačním strukturám, mohou být symbolizovány jako cíle a fixovány jako „motivační“ hodnoty na základě svého existenčního významu pro jednající subjekt.

4. Aktuální vztah mezi jednajícím subjektem a jeho situací je hodnocen v rozměrech existujícího uspokojení motivačních hodnot, očekávání saturace v budoucnosti a zamýšleného rozmístění energie mezi tyto hodnoty — tj. aktivity.

5. Mezi těmito typy hodnocení existují vztahy vzájemného ovlivňování a závislosti, které umožňují jejich vzájemnou interpretaci a kombinaci ve složené znaky.

6. Uvedený výčet typů hodnocení není vyčerpávající, ale považujeme jej za dostačující z hlediska našeho záměru. Zjednodušeně lze pak říci, že každý jednotlivý prvek situace člověka je v rámci systému hodnot srovnatelný s jeho ostatními prvky, a tedy teoreticky měřitelný na hodnotících stupnicích důležitosti, očekávání, spokojenosti a aktivity (D.O.S.A.).

Z tohoto logického modelu vychází prakticky i námi konstruovaný dotazník, který bude ve výzkumu použit a který jsme již ověřovali a modifikovali na zá-

Prvky situace (hodnotové položky)	Hodnocení			
	Důležitost	Spokojenost	Očekávání	Aktivita
a_1	Dx	Sz	Oy	Ar
a_2				
a_3				
$\vdots$				
a_n				

kladě předvýzkumů. Dotazovanému je předložen výčet hodnotitelných položek, jako obecně srozumitelné symboly přání, vcelku jednoznačného významu. Rozdíl v chápání těchto symbolů přání tvoří jedno z témat validizačních výzkumů a sond. Stanovení odpovídajícího seznamu položek tvoří jeden z vážných problémů této metody, protože pro určité sociokulturní prostředí, pro určité sociální skupiny mohou být přiměřené také různé hodnoty, různé definice situace apod. Použití jednotného seznamu položek pro celou zkoumanou populaci představuje však v našem případě právě prostředek zjištění takových specifických skupin.

Seznam těchto položek je stanoven na podkladě kategorizace, odpovědi na otevřené otázky, položené v Cantrilově výzkumu přání a obav, a je dále korigován podle výsledků výzkumu přání a obav, provedeného v naší populaci Ústavem pro výzkum veřejného mínění ČSAV, podle výsledků ankety o hodnotách, provedené Studijním oddělením Čs. rozhlasu, a podle našich vlastních orientačních předvýzkumů. Tento výčet je dále logickou úvahou doplněn o některé položky sloužící ke kontrole porozumění a k interpretaci výsledků. Jako celek vychází výčet položek z obecného povědomí o třídění hodnot do sféry základních hodnot života jedince, seberealizace, práce, základních hodnot uspořádání společnosti, rozvoje společnosti a participace tak, aby se vyčerpaly hlavní možnosti orientace v dané situaci a byly tak pokryty nejvýznamnější „motivační“ hodnoty, které jsou známy v dané populaci. V současné podobě zahrnuje tento seznam položky: mít dobré všeobecné vzdělání; mít dostatečnou odbornou kvalifika-

ci; poznávat stále nové věci, stále se něčemu učit; být zdravý; být fyzicky zdatný; mít příjemný zevněšek; mít možnost kulturního vyžití; mít dost času na odpočinek, na rekreaci; mít možnost pěstovat své záliby, koníčky; mít dostatek pohybu v přírodě; mít možnost sportovat; mít vyhovující byt; mít moderně vybavenou domácnost; mít auto nebo moto; mít chatu; mít domek; mít dostatek dobrého jídla; mít pěkné oblečení; mít každý rok pěknou dovolenou; mít dostatek peněz; mít nějaké úspory; žít bez obav z války; žít v hospodářsky vyspělém státě; žít v socialismu; budovat komunismus; žít v suverénním státě; žít v demokratickém státě; žít ve státě s možností soukromého podnikání; žít ve společnosti se sociální rovností; mít právní jistotu; mít svobodu projevu a informací; žít ve státě se systémem rozdílných politických stran; žít ve společnosti, v níž nejsou rasové nebo národnostní rozdíly; mít vliv na veřejné záležitosti v místě bydliště; mít vliv na řízení a rozhodování na pracovišti; mít možnost ovlivňovat celospolečenské záležitosti; mít výnosné zaměstnání; mít příjemné zaměstnání; mít zajímavou práci; pracovat v dobrém kolektivu; dosahovat v práci uznání; mít možnost pracovat; žít, bydlět a pracovat ve zdravém prostředí; umožnit ženě, aby zůstala v domácnosti; usnadnit život pracující ženě; mít děti; mít šťastné manželství; mít zajištěné stáří; žít v souladu se členy rodiny; finanční zajištění rodiny; zajistit dětem šťastný život; žít klidným, nerušeným životem; žít mezi čestnými, snášenlivými lidmi; být užitečný pro ostatní lidi; dobře s lidmi vycházet; mít možnost stýkat se s lidmi, kteří mají se mnou stejné názory a zájmy;

mít vyhovující sexuální vztahy; mít dobré přátele; prožít velkou lásku; mít člověka, který mi rozumí; věřit v Boha; věřit v morální vyspělost lidstva; věřit v možnosti lidského rozumu.

Použití uzavřeného výčtu položek se zdá v tomto dotazníku výhodnější než otevřená otázka, při níž není dotázaný většinou schopen si uvědomit rozsah možných odpovědí, takže je pak obtížné ještě na něm požadovat další hodnotící soudy. V našem případě má dotazovaný uvést čtyři typy hodnocení vzhledem k téměř každé položce. (U několika položek je pro neobvyklost a obtížnost verbalizace některého postoje vyžadován jen jeden nebo dva typy hodnocení.)

První hodnotící operaci, kterou dotázaný provádí s každou položkou, je to, že ji přiřadí k určité příčce číselné stupnice podle míry důležitosti, kterou této položce ve svém osobním životě přikládá. Jde o subjektivně zakotvenou škálu důležitosti, znázorněnou jako obecně pochopitelný žebříček. Možnost přiřadit ke každému stupni více položek odpovídá skutečnosti, že různé hodnoty mohou mít pro člověka stejný význam a že nutnost volby mezi nimi může vést ke konfliktu. Schopnost vyjádřit tak „pluralitu dominantních hodnot“ mimo jiné odlišuje tento výzkum od těch předchozích výzkumů, které jsou obvykle zaměřeny pouze na zjištění posloupnosti nejvýznamnějších hodnot.

Další tři hodnotící operace, které provádí dotázaný s téměř každou položkou, spočívají v přiřazování těchto položek jednotlivým stupňům škály současného stavu uspokojení příslušného přání, škály očekávání směru změny tohoto stavu v dohledné budoucnosti a konečně stupňům škály vyjadřujícím míru úsilí, které člověk hodlá na zlepšení nebo udržení stavu uspokojení vynaložit. Kombinace těchto tří postojových škál umožňuje poměrně ekonomickou, logicky sevřenou formulaci dotazníku, jehož vyplnění připadá dotazovanému jako zajímavá hra s jednoduchými hodnotícími operacemi. Jsou tak alespoň zmenšeny některé obtíže výzkumu v této oblasti a umožněna aplikace této metody na extenzivnější statistické šetření, prováděné technikami výzkumu veřejného mínění. Interpretace jednotlivých hodnocení, jejich vzájemné srovnávání, může vést i ke komplexnímu posti-

žení takových zprostředkovaných a obtížně operacionalizovatelných pojmů, jako je aspirace, osobní problém, hodnotové orientace apod. Aspirace může být pak chápána jako významná hodnota, k jejímuž dosažení nebo udržení lidé chtějí vynaložit nějakou energii. Osobním problémem mohou být významné neuspokojené hodnoty a hodnotové orientace zase mohou být vyjádřeny souvislostí a charakterem dominantních hodnot.

Cíle výzkumu

Hlavním cílem výzkumu je zjištění nejvýznamnějších hodnot, které jsou reprezentativní pro celou zkoumanou populaci, obrazů o šancích jejich uspokojení i z nich vyplývajícího optimismu a pesimismu, zjištění osobních problémů a zdrojů možných frustrací, vyplývajících ze současného výskytu nedostatečné saturace a nedostatečné šance této saturace. Zjištění těchto hodnot a aspirací bude možno srovnat s mezinárodními výzkumy Cantrilovými, Chombarta de Lauwe a dalšími našimi i zahraničními výzkumy hodnocení v různých věkových a socioprofesionálních skupinách. Rozložení určitých postojů k hodnotám a s nimi spjatých problémů v rámci dané populace umožňuje současně prvotní rozlišení určitých skupin, pro něž jsou takové postoje a problémy typické. Hlavním cílem interpretací těchto zjištění bude vytvoření konstruktivních typů hodnotové orientace, které by odpovídaly požadavkům generalizační, kritické a praxeologické dimenze. Tato typologie, předpokládající více nebo méně uzavřený konzistentní systém dominantních hodnot u většiny dotazovaných, by se opírala o teorii balance postojů, symetrie, kongruity a kognitivní disonance. Získané typy hodnotové orientace by potom bylo možné porovnat se zjištěním Allporta a Vernona, Morrise, Gorlowa a Nolla, Kluckhohnové a Strodbecka. Z hlediska této typologie lze v rámci zkoumané populace zjistit rovněž relativně homogenní skupiny vykazující vysokou korelaci mezi určitou hodnotovou orientací a sociologickými identifikačními znaky.

Pokud by to bylo únosné z hlediska přiměřené časové délky dotazníku, bylo by vhodné doplnit dotazník otázkou, v níž má dotazovaný sám uvést, jaké jsou podle jeho názoru hodnotové orientace a

aspirace většiny lidí, s nimiž přichází do styku. Tato otázka by sloužila k zjištění obrazu dotazovaného o tom, oč usilují ostatní členové společnosti, zjištění míry, v níž se s ním ztotožňují nebo od něho odlišují, a dalších hodnot, které v předloženém výčtu postrádal a které by případně mimo tuto projekci sám neuvedl. Další otázka, která by dotazovaného vedla k uvedení okolností, které mu nejvíce brání v dosažení větší spokojenosti, aby sloužila k zjištění překážek, „kontrahodnot“ výkonového nebo askriptivního charakteru a jejich nepřímého opaku, prostředku „instrumentálních hodnot“, umožňujících naplnění hodnot motivačních. Poslední bezprostředně významná otázka, v níž by měl dotazovaný uvést celospolečenské problémy, jejichž řešení považuje za nejvýznamnější, by sloužila k zjištění obrazů o sociálních problémech a k srovnání se vztahem hodnotové orientace každého dotazovaného na soukromý život, k jeho hodnotové orientaci na život společnosti i s jeho předchozí odpovědí. Použití takových otevřených otázek je výhodnější než výčet položek, který by v těchto třech případech působil velmi suggestivně.

Dalším cílem výzkumu je „zmapovat“ danou populaci nejen z hlediska sociologického, ale i z hlediska psychologického. V dotazníku jsou zařazeny standardizované testy logického myšlení, sociální desirability, neurotičnosti, radikalismu a konzervatismu a síly superega dotazovaného. I tuto baterii testů by bylo možno doplnit ještě testem všeobecné informovanosti, extroverze a introverze, a jednoduchou škálou radikalismu a konzervatismu nahradit dvoudimenzionální škálou radikalismus, konzervatismus a útlocitnost, hrubost, která by umožnila přesnější určení liberálních a autoritativních osobností. Test logického myšlení slouží nepřímé kontrole diferenciací a konzistence postojů dotazovaného k uvedeným hodnotám, test sociální desirability slouží zjištění „skóre lži“, a tedy míry validity odpovědí dotazovaného. Psychologickým zmapováním společnosti mají být zároveň zjištěny znaky osobnosti, bezprostředně související s hodnotovou orientací jedince a jejich rozložení ve zkoumané populaci. Zjištěné souvislosti mezi typem hodnotové orientace a znaky osobnosti by bylo možné

prostřednictvím historickogenetické metody srovnat s typy osobností, vytvořenými Parkem a Stonequistem, Lazarsfeldem, Mertonem, Adornem, Frommem, Packardem, Riesmanem, Marcusem. Na závěr dotazníku jsou zařazeny otázky na sociologické identifikační znaky vybrané tak, aby umožnily rozlišující interpretaci předchozích odpovědí a srovnání výsledků s jinými výzkumy. Vzhledem k vysoké míře ovlivnitelnosti hodnocení bezprostředních situací jedince lze za významné z hlediska sociologického považovat právě pouze takové zjištění souvislosti mezi hodnocením určitých stránek skutečnosti a mezi stabilnějšími typy hodnotových orientací a sociologickými a psychologickými identifikačními znaky zkoumaných jedinců a skupin.

Teoretickým východiskem výzkumu jsou tedy dvě obecné hypotézy, které nejsou vyčerpávajícím způsobem ověřitelné tímto výzkumem samotným a které jsou pouze zčásti doložitelné běžnou sociálně psychologickou literaturou. Vymezení cíle výzkumu je založeno na předpokladu, že existuje jistá souvislost mezi hodnocením různých stránek skutečnosti, a na předpokladu, že tato souvislost, typ hierarchizace hodnot, má obvykle charakter systému, v jehož rámci jsou jednotlivá hodnocení vzájemně srovnatelná na jednoduché škále. Imanentním cílem tohoto výzkumu je zjištění metodologické únosnosti technik sociální a klinické psychologie, použitých ke zkoumání tak subtilního problému, jako je hodnotová orientace, na sociologické úrovni. V každém případě poskytnou výsledky takového sociologického a psychologického zmapování společnosti relevantní aposteriorní kritéria pro výběr zvláštních skupin, které budou předmětem dalšího zkoumání v následujících fázích výzkumu hodnotových orientací. V druhé fázi mají být převážně psychologickými technikami zkoumány skupiny lidí, shodujících se v hodnotové orientaci a určitých sociologických identifikačních znacích. Pro tyto skupiny, vymezené pouze prvotním užitím jednotného výčtu položek, budou potom samozřejmě vypracovány zvláštní výčty položek, odpovídající jejich specifičnosti. Tento výzkum by se mohl zaměřit na problém institucionálního ovlivňování hodnotových orientací. V třetí fázi by měl být proveden hloubkový prů-

zkum skupin lidí, shodujících se z předchozích dvou hledisek i z hlediska psychologických identifikačních znaků, výsledků testů osobnosti. Tento výzkum by se mohl zaměřit na problém individuální motivace, spoluurčující životní styl společnosti. Vzhledem k použité technice by byly jeho výsledky snáze srovnatelné s výzkumem Chombarta de Lauwe. Takové zužování rozsahu zkoumaných problémů a prohlubování metodologického přístupu by potom zároveň sloužilo zpětné validizaci a ověření interpretace tohoto výchozího výzkumu.

Kromě zřejmého teoretického a metodologického významu má tento výzkum

rovněž bezprostřední společenský význam. Zjištění důležitostí přisuzovaných různým hodnotám, obrazů saturace a šancí saturace různých přání, aspirací a osobních problémů, typů hodnotových orientací, sklonů k neurotičnosti, konzervatismu a „neodpovědnosti“, rozložení všech těchto ukazatelů v rámci celé populace, v němž aspirace nabývají charakteru zdroje sociálních změn, osobní problémy charakteru sociálních problémů a určité typy orientace dávají vzniknout skupinám přizpůsobeným nebo deviantním vzhledem k stávajícím kulturním vzorům, by mohlo sloužit jako podklad vědeckého předjímání a usměrňování rozvoje naší společnosti.